

LÉLEK – ÉLET – TUDÁS – A FIATAL MANNHEIM ÚTJA A SZOCIOLÓGIÁHOZ* –

KARÁCSONY András

ELTE ÁJK, Filozófia Tanszék
H-1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.; e-mail: karacsony@ajk.elte.hu

Abstract: This essay discusses a less known period of Karl Mannheim's life, namely the period he spent in Hungary. I attempt to point out that the career of the young Mannheim, starting from a philosophical interest and continued with a sociological one, is continuous. His first published works and letters prove that in the period preceding his emigration to Germany in 1919 he was concerned with questions that received their mature form in his sociology of knowledge. They include primarily the question of culture, that of perspective-boundedness (relativity) of cognition, interpretation and the problem of intellectuals. Despite changing disciplines from philosophy to sociology, the continuity of his oeuvre can be shown.

Összefoglaló: A tanulmány Mannheim Károly munkásságának első időszakával, a Magyarországon töltött évekkkel foglalkozik. Az elemzés annak bemutatására törekszik, hogy a fiatal Mannheim filozófiai érdeklődése és a későbbi szociológusi pályája között tematikus folytonosság figyelhető meg. Az első publikációk és levelezése az 1919-es németországi emigrációig azt mutatják, hogy gondolkodásában a későbbi tudásszociológiai korszak kérdéskörei már megjelentek: így pl. a kultúra kérdése, a megismerés perspektíva kötöttsége (viszonylagossága), az értelmezés és az értelmiség problematikája. Noha intellektuális érdeklődésének diszciplináris kerete átalakult, a filozófiától a szociológia irányába fordult, ám életművében, legalábbis a központi témákat illetően a folytonosság látható.

Keywords: sociology, sociology of knowledge, intellectuals, culture, interpretation, soul, diagnosis of our age

Kulcsszavak: szociológia, tudásszociológia, értelmiség, kultúra, interpretáció, lélek, kor-diagnózis

Ha csak a legalapvetőbb életrajzi adatokat nézzük (Mannheim Károly 1893-ban született Budapesten és mint Karl Mannheim hunyt el 1947-ben Angliában), már valószínűsíthetjük, hogy ez az alig több mint félévszázadnyi élet igencsak bővelkedett fordulatokban. Nemcsak a névváltozásra kell gondolnunk, vagy arra, hogy születési

* A tanulmány első megjelenése: Soul – life – knowledge: The young Mannheim's way to sociology. *Studies in East European Thought*, 2008 June, 60(1–2): 99–111. Az alábbiakban olvasható szöveg ennek némiképp módosított változata, aminek megfogalmazásához fontos szempontokat kaptam a kézirat – számomra ismeretlen – lektoraitól. Köszönöm segítségüket.

helyétől több ezer kilométer távolságra hunyt el, hanem arra is, hogy élete, munkássága a 20. század első felére esett, mely időszak az újkori Európa történelmének legviharosabb évtizedeit hozta. Világháborúk, diktatúrák, légerek, tömeges emigrációk, országok feldarabolása, új országok születése, gazdasági válság – megannyi kataklizma, melyek csak címszó szerinti felsorolása is hosszúra nyúlik. Persze ebben a történelmi léptékkal nézve borzalmakkal telített félévszázadban is – amint a múlt hasonló időszakaiban – az emberek keresték az életlehetőségeket, a boldogulást, az önmegvalósítás útját.

Így volt ez Mannheim esetében is. Volt része gyors egyetemi karrierben, tudományos népszerűségben, sikerekben és ugyanakkor az emigrációs sors nehézségeiben is. Az emigráció ugyanis nemcsak a családtól, a barátoktól, a megszokott helyektől való elszakadás lelki terhével jár, hanem nyelv- és kultúraváltásra kényszeríti az embert. Sőt, arról sem feledkezhetünk meg, hogy az életpálya, az egyetemi karrier újrakezdése sem volt könnyen megvalósítható. Mannheim Károly helyzetét nehezítette, hogy nem is egyszer, hanem kétszer emigrált, először Németországba, majd 1933-ban Angliába. Tudományos hírnevet nem hazájában, Magyarországon, hanem választott hazáiban, Németországban, majd pedig Angliában szerzett.¹ Életének e két időszaka nemcsak a nyelvi és tudományos közeg szempontjából különbözött, hanem eltérő tudományos diszciplínákban való tevékenységet is jelentett.

A mamheimi életmű egyik legalaposabb ismerője, K.H. Wolff szerint a három időszak három különböző érdeklődési iránnyal jellemezhető. A Magyarországon eltöltött évei alatt Mannheim az irodalom és a filozófia kérdéseivel foglalkozott. A német periódus elején még megmaradt a filozófiai érdeklődés (az interpretáció, a megismerés és a tudás problémája), ám egyre határozottabban a szociológia, konkrétan a tudásszociológia irányába fordult. Az angliai évek alatt pedig a nevelés, a demokrácia problémáját kutatta. Ugyanakkor – és ezt is kiemelte Wolff – mindegyik korszakot jellemezte az értelmiséggel mint sajátosan szerveződő csoporttal való foglalatosság (Wolff 1978: 287). A három korszak ily módon tehát elkülöníthető egymástól, ám a korszakváltások nem radikális fordulatként jelentek meg. Az életmű alaposabb szemügyre vétele esetén feltűnnek a korszakokon áthúzódó témák, a látásmódváltozás ellenére jelenlévő folytonosságok.

Amikor Mannheim Károlyról mint a 20. század egyik klasszikussá vált gondolkodójáról beszélünk, akkor nem feledhetjük, hogy ezt a megtisztelő címet egyértelműen az életpálya második szakasza, a „német” tudósi pálya alapján vívta ki. Az első korszaka, amit Magyarországon töltött, még az érdeklődő egyetemista, majd a pályakezdő kutató korszaka volt; azaz még nem írt olyan munkákat, melyek akár az akkori magyar vagy az európai tudományos közvélemény érdeklődését kiválthatták volna. Az Angliában eltöltött harmadik korszakának tudományos teljesítménye pedig, korai halála miatt is, akkoriban nem tudott kellő hatást gyakorolni a tudományos nyilvánosságra. Persze arról sem feledkezhetünk meg e csekélyebb hatástörténetet látva, hogy a világháború éveiről van szó, illetve a háborút követő újjáépítés korszakáról, s ekkoriban

1 Épp emiatt a magyarországi ismertsége nem magától értetődő, hanem egy sajátos recepciótörténetként ragadható meg, főként az 1945 utáni időszak vonatkozásában. Erről lásd Cs. Kiss 2007. A haza recepció részeként említendő meg a közelmúltból egy Mannheim életművével foglalkozó tanulmánykötet: Gellériné 2003.

nem az elméleti kérdések iránti érzékenység hatotta át a közgondolkodást. A középső időszakasz, a tudásszociológia programjának meghirdetése tehát látványosan kiemelkedik az életműből.

A következőkben arra tekintettel vizsgálom meg a pályakezdő Mannheim még magyar nyelven született írásait, hogy bennük miként jelent meg a szociológiai látásmód. Konkrétabban: felvetett-e olyan témákat, melyek közvetlenül kapcsolhatók a szociológiai, tudásszociológia korszakának főbb kutatási témáihoz? Először Mannheim életpályáját (életrajzi események, főbb művek, főbb témák) tekintem át vázlatosan, majd az első emigrációt megelőző magyarországi időszakban publikált írásokat.

*

Mannheim Károly 1911-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait Budapesten. Filozófiai érdeklődését tanára, Alexander Bernát formálta, illetve az ismeretségi köréhez tartozó Zalai Béla, az első világháborúban fiatalon elhunyt filozófus rendszerszemléletű látásmódja hatott rá. Egyetemistaként hosszabb időt töltött Párizsban és Berlinben. Párizsban Henri Bergson előadásait hallgatta, Berlinben pedig Ernst Cassirert és Georg Simmelt. A szellemi hatások feltérképezése során feltétlenül megemlítendő, hogy a fiatal Mannheim már a középiskolai tanulmányainak befejezésekor, 1911 tavaszán levélben kereste meg Lukács Györgyöt, tőle mint a kultúra kérdései iránt fogékony filozófustól várva útmutatást. Lukács filozófusi pályája ekkoriban indult, és *A lélek és a formák* esszéjével már nevet is szerzett. Kapcsolatuk a későbbiekben szorosra vált. Mannheim fordítást vállalt a Lukács által szerkesztett rövidéletű filozófiai folyóirat, *A Szellem* számára, illetve részt vett a Lukács körül csoportosult Vasárnapi Kör összejövetelein.²

Mannheim első publikációja 1916-ban jelent meg, mely recenzió volt A. Liebert *Das Problem der Geltung* című könyvéről, az akkoriban rangos magyar filozófiai folyóiratban, az *Athenaeumban*. A fiatal Mannheim magyar publikációi többnyire könyvismertetések voltak, illetve egy hosszabb előadásszöveg (*Lélek és kultúra*) és a filozófiai doktori disszertációja (*Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése*). Ennek a pályakezdő időszakasznak a vizsgálata során még jelentős forrásként említendő meg Mannheim levelezése.

Mannheim 1919-ben elhagyta Magyarországot és rövid ausztriai tartózkodás után 1920 tavaszán megérkezett Németországba, és ezzel kezdetét vette első emigrációs korszaka. Ez az emigráció nem járt olyan nehézségekkel számára, mint a későbbi, az 1933-as második emigráció Angliába. Ugyanis Mannheim már családi helyzeté alapján kötődött a német nyelvhez (édesanyja német zsidó származású volt), és a budapesti egyetemi tanulmányok is a német filozófiai kultúrához kötődtek, mivel az akkori évtizedekben a magyar filozófia alapvetően a német szellemi élethez kapcsolódott. Azt sem feledhetjük, hogy már egyetemi éve alatt több szemeszterben tanulmányokat

2 A Vasárnapi Kör néhány, a későbbi évtizedekben ismertté vált résztvevője volt Balázs Béla, a jelentős filmelméleti gondolkodó; Hauser Arnold, aki művészsociológusként szerzett hírnevet; illetve a művészettörténész Antal Frigyes és Tolnay Károly. Lukács és Mannheim kapcsolatáról egy korai elemzést Kettler (1967) írt. A Vasárnapi Körhöz tartozó tagok írásaiból 1980-ban jelentetett meg Karádi Éva és Vezér Erzsébet egy válogatást (Karádi–Vezér 1980).

folytatott a berlini egyetemen. Mindezek megkönnyítették a német nyelvterületen a német kultúrába való beilleszkedését.

Németországba érkezve először Freiburgban Husserl és Heidegger előadásait hallgatja, majd 1921-ben Heidelbergbe megy, ahol rendszeresen látogatja Marianne Weber (Max Weber özvegye) körének vasárnapi összejöveteleit. A kör tagjai vélhetően befolyásolták abban, hogy érdeklődése a szociológia irányába fordult. E tekintetben elegendő csak arra utalnom, hogy Mannheim ebben a körben ismerte meg Max Weber kulturszociológiával foglalkozó testvérét, Alfred Webert, aki nemcsak intellektuális kapcsolatot jelentett Mannheim számára a szociológiával, hanem a későbbiekben egyetemi karrierjének legfőbb segítője is volt.

Mannheim már a húszas évek első felében rangos német folyóiratokban publikál tanulmányokat (az interpretációelméletről, a historizmusról, a tudásszociológiáról). Habilitációs munkáját a német konzervatív gondolkodásról írja, melynek alapján 1926-ban kinevezik a Heidelbergi Egyetem rendkívüli tanárává. Időközben az egyik legjelentősebb német társadalomtudományi folyóirat, az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* szerkesztőségi tagja lesz, s végül 1930-ban a Frankfurter Egyetem szociológia professzorává nevezik ki. Igencsak gyors és látványos tudósi karrier. Új hazájában egy évtized alatt pályakezdő kutatóból az akadémiai élet csúcsára jutott.

Am nemcsak intézményi pozíciót tekintve ért el komoly sikert Mannheim, írásai a tudományos nyilvánosságban, a pályatársak elméleti vitáiban is fontos szerepet kaptak. Vitákat provokált és egyúttal elismerést is szerzett. 1929-ben jelenik meg főműve, az *Ideologie und Utopie*, melyben tudásszociológiai módszertanával vizsgálja az eszmék társadalmi funkcióját, működését, a politika természetét. Ez a sikeres életpálya 1933 tavaszán, a nemzetiszocializmus hatalomra jutását követően megtört. Hiába volt német állampolgár, zsidó származása miatt felfüggesztik egyetemi állásából. Mannheim arra kényszerül, hogy újból emigrálva folytassa tudományos pályáját. A folytatás persze több szempontból is újrakezdés.

Ez a második, az angliai emigráció volt a nehezebb Mannheim számára. Nemcsak azért jelentett fokozott terhet, mert mind az angol nyelvet, mind pedig az angolszász szociológia tudományos kultúráját újként kellett elsajátítania – emlékezzünk: ezzel a problémával komolyan nem szembesült a német emigrációjakor –, hanem mert a szellemi életben a nemzetiszocialista Németországból menekülők nagy száma miatt megfelelő egyetemi állást találni egyáltalán nem volt könnyű. Noha ekkoriban Mannheim kiemelkedő tudományos reputációval rendelkezett, az angol-amerikai tudományos életben csekélyebb mértékben volt ismert. Személyes kapcsolatok, barátok, tudós kollégák révén próbálkozott az USA-ban egyetemi álláslehetőségét találni, ám sikertelenül. Szerencséjére a német egyetemi állásából történt felfüggesztést követő második hónapban már kedvező ajánlatot kapott a *London School of Economics* igazgatójától, Lord Beveridge-től, aki egy ideiglenes állást ajánlott fel neki. Mannheim elfogadta, s Londonba utazott.

Élete utolsó szakaszában, az Angliában töltött másfél évtizedben Mannheim intenzív tudományos, tudományszervezői és tudománynépszerűsítő munkát végzett. Tanulmányok sokasága, három könyv (melyek közül az utolsó, a *Freedom, Power and Democratic Planning* már poszthumusz jelent meg), különböző egyetemeken (Cambridge, Oxford, Newcastle), konferenciákon tartott előadások sora mutatja, hogy mily sokat tett azért, hogy az angol tudományos életben is helyet követeljen gondolatainak.

Tudományszervezői aktivitását jelzi a Rockefeller Alapítvány támogatásával végzett *The Sociological Causes of the Cultural Crisis in the Area of Mass Democracies and Autarchies* kutatási program, melybe bevont emigráns német tudósokat is; illetve az, hogy főszerkesztőként gondozta a Routledge Kiadó *The International Library of Sociology and Social Reconstruction* című társadalomtudományi sorozatát. Mindemellett fáradhatatlanul vállalt tudománypopularizáló feladatokat is. A BBC felkérésére a szociológia és az etika témakörében többször is rádió-előadásorozatot tartott.

Az angliai korszakának egyik legfontosabb eseménye volt, hogy 1938-ban alapító tagja lett a világi és egyházi értelmiségieket tömörítő Moot-körnek. Mannheim intellektuális otthonra lelt ebben a vitakörben. A kör tagjainak (pl. T.S. Eliot, J.H. Oldham, W. Oakeshott, Polányi M.) értékelkötelezettségével, és azon szellemi törekvésével, hogy az értelmiség társadalmi feladatáról eszmét cseréljenek, mély rokonságot érzett Mannheim. Tizenkét évvel az Angliába történt áttelepülése után újra elérte az egyetemi karrier csúcspontját. 1945-ben az University of London, Institute of Education neveléstudományi tanszékén tanszékvezető professzori kinevezést kapott. A háború végeztével professzori állást kínáltak számára szülőhazájában, a budapesti egyetemen, de megkeresték a new yorki Columbia Egyetemről és az ausztráliai Canberra Egyeteméről is. Mannheim Anglia és az University of London iránt érzett hálája miatt, hogy a nehéz időkben befogadták, elhárította ezeket a meghívásokat.

*

A szociológiatörténeti szakirodalomból jól ismert, hogy Karl Mannheimnek a szociológia terén kifejtett munkássága az első emigrációs időszakában, Németországban vette kezdetét. Ebben az időszakban szociológiai érdeklődése alapvetően kultúr- és tudásszociológiai vizsgálódásokban fejeződött ki. Mannheim az akkori tudományos nyilvánosságban elsősorban tudásszociológiai elemzéseivel szerzett hírnevet, főként az 1925-ben publikált programadó tanulmányával (*Das Problem einer Soziologie des Wissens*), illetve a számos nyelvre lefordított *Ideologie und Utopie* című írásával (1929). Hogy pontosan mikorra datálható a szociológia irányába tett fordulata? Erre a kérdésre K.H. Wolff elemzésében azt a választ olvashatjuk, hogy Mannheim *Historismus* (1924) tanulmánya mutatja első jelét a szociológia irányába való fordulásnak (Wolff 1978: 296). A korábbi munkái inkább filozófiai kísérletekként határozhatók meg. Ezt a képet azonban árnyalja Mannheim halála után három évtizeddel később megjelent két terjedelmes kézírata, amiket még a húszas évek első felében írt.³ Ezekben a munkákban a kultúraszociológia területén tett kísérletet gondolatainak kifejtésére. Sőt, ha belelapozunk Mannheim levelezésébe, akkor azt olvashatjuk egy 1920. januárjában Bécsben írt levelében, hogy a „Kultúrfilozófiát írom” (*Mannheim* 1996a: 27), ami valószínűleg az előbbieken jelzett kultúrszociológiai kéziratok első fogalmazványainak egyike volt.

3 1922-ben fejezte be az egyik munkát (*Über die Eigenart kultursoziologischer Erkenntnis*), a másikat pedig 1924-ben (*Eine soziologische Theorie der Kultur und ihrer Erkennbarkeit /konjunktives und kommunikatives Denken/*). A németnyelvű kéziratok első kiadása: Mannheim 1980; magyar nyelvű fordítása: Mannheim 1995.

A filozófiai és a szociológiai érdeklődés tehát szorosan összekapcsolódott, és részben egymás mellett élt Mannheim intellektuális munkásságában. Ezt a kapcsolatot mutatja, hogy a húszas években a tudásszociológia nem egyszerűen a szociológia részterületeként jelent meg Scheler, illetve Mannheim írásaiban, hanem mindketten – igaz különböző módon – erőteljesen a filozófiához kötődtek. Scheler egy új metafizika megalapozása szempontjából tartotta fontosnak a tudásszociológiát, míg Mannheim egyik alapkérdése az volt, hogy a relativizmus (relacionizmus) miként érinti az ismeretelmélet szempontjából is oly fontos igazságproblémát? Hogy a filozófia a német tudásszociológiában ilyen erős hangsúlyt kapott, azon különösképp nem csodálkozhatunk, mivel a német egyetemek világában, a német tudományos életben a filozófia mint alaptudomány történelmileg jelentős helyet foglalt el. Ettől eltérően például a tudásszociológia az észak-amerikai recepcióban mint egy a szociológián belüli szakterület jelent meg, s nem foglalkoztak különösképp a tudományos státuszával, azaz, hogy más társadalomtudományok vagy a filozófia szempontjából mi a jelentősége.⁴

Azt, hogy Mannheim számára mennyire fontos maradt a filozófia a tudásszociológiai korszakában is, jól mutatja E.R. Curtius elmarasztaló kritikájára adott válasza. Mannheim egyébként nem szokott az írásait ért kritikákra reagálni, hogy ebben az esetben ez mégis megtörtént, mutatja, hogy Curtius kritikája mélyen érintette. Curtius az *Ideológia és utópiát* – többek között – a nihilizmus és az idealizmusellenesség bűnében tartotta vétkesnek. Mannheim a válaszában kiemelte: „Nem akarom, s ezt világosan ki kell mondanom, a filozófiát a szociológiával felváltani. A filozófia önmagáért valóan egy sajátos problémaszintet jelent. Továbbá, nem hogy szemben állnék vele, hanem kifejezetten fontosnak tartom a metafizikát és az ontológiát, sőt tanítom nélkülözhetetlenségét a léthez kötött tapasztalat számára. Csak azzal állok szemben, ha a filozófia nem reflektáltan törekszik megvalósulásra és partikuláris érvényességeket abszolutizál.”⁵ A tudásszociológia mint tudományos kutatási program tehát egyáltalán nem jelentette Mannheim számára a filozófia súlytalanítását.

A filozófia és a szociológia (tudásszociológia) nem két különböző, egymástól függetlenül létező diszciplínaként élt együtt Mannheim gondolkodásában, hanem inkább azt mondhatjuk, hogy nagyjából hasonló problémák foglalkoztatták mindkét időszakban, azonban ezekhez a problémákhoz a magyarországi évek alatt a filozófia fogalomkészletével, a filozófiai hagyományban kiformalódott álláspontokra támaszkodva közelített. A húszas években pedig a filozófiai látásmód mellett fokozatosan egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szociológia, a tudásszociológia elméleti perspektívája. Az életmű folytonossága a két időszak elméleti problémáinak hasonlóságában ragadható meg. Éppen ezért az alábbiakban, amikor a fiatal Mannheim intellektuális útját vizsgálom annak tekintetében, hogy ez mennyiben mutatott a szociológia irányába, akkor ezekre a „közös problémákra” koncentrálok. Csak közvetítőleg jegyzem meg, hogy ez a folytonosság – legalábbis egy témakör vonatkozásában – az egész életművet jelle-

4 Lásd a V. Meja és N. Stehr által szerkesztett kötetet, mely gazdag válogatást közöl a tudásszociológia hatástörténetéből, és a szerkesztőknek a kötethez írt utószava éppen a filozófiai szempontból érdekes relativizmus probléma tudásszociológiai összefüggéseit elemzi (Meja–Stehr 1982: 893–946).

5 Curtius kritikája (*Soziologie – und ihre Grenzen*) és Mannheim válasza (*Zur Problematik der Soziologie in Deutschland*) 1929-ben a *Neue Schweizer Rundschau* októberi, illetve novemberi számában jelent meg. Mindkettőt újraközi: Meja–Stehr 1982: 417–426, 427–437; a Mannheim idézet a 434. oldalon olvasható.

mezte, tehát beleértve az angliai tevékenységét is. Ez a téma: az értelmiség társadalmi szerepének vizsgálata.

A magyarországi és a németországi időszak közötti folytonosságot elsősorban a kultúra és a tudás (ismeret) problémaköre teremti meg. A kultúra kérdése már az érettségiző Mannheim számára alapvető életproblémaként jelent meg, és az első szociológiai rendszerező kísérletei – a korábbiakban említett húszas évek elején született kéziratok – szintén a kultúra szellemi képződményeinek vizsgálatára irányultak. De ha továbblépünk a tudásszociológiai korszakának legismertebb művéhez, az *Ideológia és utópia*hoz, akkor is azt látjuk, hogy ebben a könyvében az ideológiát és utópiát mint kulturális jelenséget elemezte. A másik témakört, az ismeretet (tudást) illetően szintén látványosan jelenik meg a folytonosság. A budapesti egyetemi tanulmányait lezáró Mannheim doktori disszertációjának témájaként az ismeretelmélet diszciplínáját választotta, és az ismeretszerzés terén megjelenő különböző látásmódok tipológiáját vizsgálta fel. A tudásszociológus Mannheim számára ugyancsak fontos volt a tudásfajták különbözőségével való számvetés. Mindkét korszakát áthatotta az a meggyőződés, hogy tudásról csak többes számban beszélhetünk. És – ami szintén nem elhanyagolható – az ismeretek különbözőségének okát abban látta, hogy eltérő perspektívából közelíthetünk az ismeretszerzéshez. Azaz a tudás jellege, tartalma a megismerő látásmódjától függ. Ugyanakkor már itt jelezni kell, hogy ezt a látásmódot által való meghatározottságot Mannheim a disszertációjában és a későbbi tudásszociológiai írásaiban nagyon különbözőképp konceptualizálta. A kultúra és a tudás problematikájához további olyan témakörök kapcsolódnak, melyek szintén összekötő kapcsolatok Mannheim magyarországi és németországi korszak között. Konkrétan a kulturális jelenségek interpretációjának kérdésére, a szellemi produktumok korhoz-kötöttségének problémájára gondolok, illetve az értelmiség kultúra teremtő – kultúra közvetítő szerepének megjelenítésére.

A KULTÚRA MINT PROBLÉMA

Az érettségi előtt álló fiatal Mannhem Károly 1911. március 13-án írta első levelét Lukács Györgynek. Ebben a rövid, alig fél oldalas levélben már megfogalmazódik néhány olyan gondolat, melyek a későbbiekben, Mannheim elméleti munkásságában fontos szerepet játszanak, érdemes ezért felidézni ezeket: „Amint az egyéni élet élése és másrészt a kultúra problémává vált előttem, úgy láttam, hogy minden élet tárt lehetőség a másik számára. A magunk embervoltán keresztül kell meglátnunk a kapcsolatot, amely bennünket összefog, s e meglátás alapján kell keresnünk a formát, amely az ember és ember közötti közeledés módját megszabja.” (Mannheim 1996a: 13) Mannheim tehát az élet és a kultúra viszonyáról, a kultúráról mint problémáról és az emberek közötti kapcsolat forma meghatározottságáról írt. Illetve már ebben a levélben jelzi, hogy a misztikusokról tervez tanulmányt írni. Ez utóbbi megjegyzése nem azért érdekes, mert nem született meg ez a tanulmány. Hiszen sokszor előfordul, hogy egy terv csak terv marad, hanem, mert közel két évtizeddel később az *Ideológia és utópia* című könyvében többször is felbukkan a misztikára történő utalás. Azaz egy olyan fiatalkori érdeklődésről van szó, mely megmaradt a tudásszociológiai korszakában

is.⁶ Ugyanis az *Ideológia és utópiában* arról olvashatunk, hogy azon metafizikai álláspont mögött, mely minden végsőt nem a történelemben és nem is a társadalomban keresi, hanem az időbeliséget feladva az eksztázis élményét, mint a történelemhez viszonyítva transzcendenst igenli, nos, ez a misztikus beállítottságával rokon. A misztikus számára tehát az eksztázis élménye túl van a tér és az idő kontextusában feltűnő jelenségeken (Mannheim 1996b: 108–109). Az újkori utópikus gondolkodás egyik formájának, a chiliasztikus látásmódnak mannheimi elemzésében szintén előkerül a misztika témaköre. A chiliasztikus élmény az abszolút jelenlét élménye, melyben az abszolúttá vált jelen kitör a térbeli és történeti meghatározottságból. E tekintetben a chiliasztikus élmény hasonló a misztikus eksztázisához. Ám fontos különbség Mannheim szerint, hogy amíg a misztikus élménye tisztán spirituális, addig a chiliasztánál az érzékiség nyersen, orgiasztikusan tör elő (Mannheim 1996b: 242–250).

De térjünk vissza a kultúra kérdésköréhez. Az egyetemista Mannheim számára a kultúrát érintő alapvető kérdés az volt, hogy a kultúra időtlen áramlás a történelmen keresztül avagy korhoz kötött képződmény? 1912. január 5-én egy hosszú levelet írt Lukácsnak, melyben a filozófiáról, a végső kérdések kutatásáról kialakított gondolatait összegezte, s terveiről is beszélt nem kis költői lángolással. Tervei között a legfontosabb egy Dosztojevszkij életrajz megírása volt. „Tudni akarom s fel akarom támasztani azt a fagyos pétervári napot, melyben ő járt, mely éppen akkor volt, s azt a lelki gyötrelmet, amelyet ő az éjben érzett, amilyen csak egyetlenegy lehet: mintha csak most és bennem volna. Nem tudtam a történelmet és a múlt idők embereivel való foglalkozást sohasem a pusztá esztéta érdeklődésnek tulajdonítani. S nem is tudom soha a történelmet másnak látni, mint valaminek, ami a mi mostani életünk szükségéből fakad.” (Mannheim 1996a: 19) Ezek a mondatok nagyon pontosan érzékeltetik Mannheim dilemmáját. Hiszen arról olvashatunk, egy múltbeli élmény teljessége felidézhető a jelenben („mintha csak most és bennem volna”). S ha így van, akkor a kultúrában van valami időtlen; képes korokat, különböző korok embereit minden különbözőségük ellenére összekötni. Ezt a képet azonban megzavarja az idézet utolsó mondata, miszerint abban, amit történelemnek látunk nemcsak egyszerűen a múlt van a maga időtlen teljességével, hanem a *jelen* szükségletéből feltárulkozó múlt. Más szavakkal: a történelem olyan, amilyennek a jelenből látjuk, a múltból kialakított képünk a jelenünkből fakad. Ebből a meglátásból viszont egyáltalán nem a kultúrképződmények időtlensége következik, mely alkotásokat bármely korszakból ugyanolyannak látunk, hanem a látásmód korhoz kötöttsége. Természetesen egy levélbeli fordulatból nem lehet messzemenő következtetést levonni. Nem állíthatjuk, hogy e helyen megtaláltuk a húszas évek tudásszociológiai látásmódjának első megfogalmazódását, de azt azért megállapíthatjuk, hogy ebben a „vallomásos” jellegű levélben, amikor Mannheim érzelmileg telített, közhelyektől sem mentes módon beszélt lelki-intellektuális vívódásairól választott tanítójának, akkor kifejeződött egy olyan ösztönös viszony a világhoz, melyen különösképp nem változtatott a következő másfél évtizedben sem. Igaz, s ez egyáltalán nem elhanyagolható különbség, a húszas évek-

6 A misztika iránti érdeklődést nemcsak Mannheim levelezése dokumentálja, hanem a fiatalkori elméleti munkásságának egyik hosszabb tanulmánya is. Az 1918-as *Lélek és kultúra* előadásában szintén kitért a misztikus világlátás jellemzésére (Mannheim 1980a: 190–191).

ben már elméletileg reflektált módon vetődött fel a kultúrképződmények korhoz kötöttségének kérdése.

Néhány hónappal később (1912. március 3-án), szintén Lukácshoz írt levelében újfent találunk olyan megállapítást, ami megerősíthet minket azon meggyőződésünkben, hogy Mannheimnél egyre fontosabbá vált a korhoz kötöttség gondolata, ami a tudás-szociológiai korszakának terminológiájában kifejezve azt jelenti, hogy tudásunkat, gondolkodásunkat a létbeágyazottság (*Seinsverbundenheit*) jellemzi, és a „létfaktorok”, azaz a társadalmi folyamatok, nemcsak lehetőség feltételei látásmódunknak, hanem annak tartalmát és formáját is befolyásolják (Mannheim 2000a: 299–343). Röviden tehát: a megfigyelői pozíciótól függ a megfigyeltről kialakított elképzelés. És a „korhoz kötöttség” fogalma éppen ezt fejezi ki. Nézzük tehát, hogy ebben az újabb levélben mi utal erre. Mannheim a filozófiáról mint a dolgok teljességével való szembenézésről írja, hogy „azt hiszem hazugság volna azt állítani, hogy nekünk a dolgokról, a formákról olyan erős valóságérzésünk van, mint a Szókratész előtti görögöknek. Mert hiszen ennek az erős valóság-érzésnek az elveszte az, ami bennünket a mi legnagyobb mélységeink elé állított” (Mannheim 1996a: 21). Azaz megint csak arról van szó, hogy a látásmódok nem időtlenek. A mi valóságérzésünk és a görögöké különbözik, s ennek figyelmen kívül hagyása Mannheim szerint hazugság lenne.

Az eddigiekben csak a leveleket érintettem, ám érdemes figyelmet fordítani Mannheim első publikációira is. Ezek a publikációk – más pályakezdő tudósokhoz hasonlatosan – recenziók voltak. E recenziók, mint a kiválasztott könyv szűkszavú ismertetései, nem sokat árulnak el Mannheim formálódó gondolatairól. Ebből a sorból kiemelkedik E. Cassirer *Freiheit und Formstudien zur deutschen Geistesgeschichte* könyvéről írt recenziója (Mannheim 1917: 409–413). Ebben ugyanis Mannheim hangot adott a korhoz kötöttségről kialakított saját elméleti pozíciójának. Cassirer könyve a német szellemi élet különböző történelmi szakaszaiban, különböző megnyilvánulásaiban (vallás, tudomány, költészet stb.) megragadható jellegzetességeket kutatta. S ezt összegezte így Mannheim: „A nemzeti jelleg csak a történelmi objektivációkon keresztül figyelhető meg, s ezért az esetleg felállítható probléma csak úgy értelmes, ha a nemzeti élet egy-egy-korszakára nézve külön-külön vetjük fel a kérdést, nem pedig az időtlenné hiposztázált komplexummal szemben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a pozitív kutatásnak sohasem a nemzeti szellemmel magával, hanem csak e szellem korhoz kötött megnyilatkozásaival van dolga.” (Mannheim 1917: 410–411)

A kultúra kérdésköre szempontjából fontos dokumentum Mannheim 1918-as *Lélek és kultúra* előadásának szövege. Az előadás egy a metafizikai idealizmus terjesztésére alakult társulás, a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája* előadássorozatának részeként hangzott el. Az előadók túlnyomórészt a Lukács György körül szerveződött *Vasárnapi Kör* tagjaiból állt. Mannheim előadása nemcsak egy volt a sorozatból, hanem – mint az 1918-as második szemeszter nyitóelőadása – intellektuális programadásra is vállalkozott, s a program középpontjában a következő két különböző irányú, ám egybefonódó kérdést állította:

(1) miként tudják az egymással szellemi rokonságban lévők az objektív kultúra részévé tenni a saját szubjektív kultúrájukat?

(2) a lélek miként teszi szubjektívvé, azaz bensővé a környezetében létező, örökségként átvett objektív kultúrát?

Kik is konkrétan ezek a szellemi rokonságban lévők? Itt és most nem a nevek az érdekesek (egyébként többnyire a Vasárnapi Kör tagjairól van szó), hanem az, hogy mi köti össze őket? Mannheim szerint ugyanis az Iskola előadói nem egyszerűen önmagukban érdekes előadásokat tartanak, hanem az előadások között összhang van, mégpedig azért, mert az előadók viszonya a kultúrához egységes. Ez az egységes viszony azért lehetséges, mert az előadók egy *nemzedék* alkotnak. Vagyis olyanok, akik, még ha különbözőek is, de ugyanazon „közös centrumhoz” képest érzik ezt a különbözőséget, s közülük mindenkit áthat az a meggyőződés, hogy az egymással rokon szubjektív kultúrájukat az objektív kultúra részévé tegyék (Mannheim 1980a: 187). Újfént olyan fogalomra lertünk, a nemzedék fogalmára, mely nemcsak megjelent a későbbiekben Mannheim szociológusi munkásságában, hanem oly lényegesnek tartotta a nemzedékek társadalmi jelenségét, hogy ennek egy tanulmányt szentelt 1928-ban (*Das Problem der Generationen*). Ebben a tanulmányában a nemzedékhez való tartozás kritériumaként a következő három elemet tartotta különösképp fontosnak:

- (1) kronológiai egyidejűség,
- (2) ugyanazon történelmi- társadalmi térhez és időhöz tartozás,
- (3) részvétel e történelmi-szociális egység közös sorsában (Mannheim 2000b: 201–253).

A *Lélek és kultúra* nemzedékfogalma ettől nem különbözött. Noha Mannheim elméletileg nem bontotta ki 1918-ban ezt a fogalmat, hanem csak empirikusan értve használta a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája* előadóira, ám az egy évtizeddel később megfogalmazott kritériumoknak megfeleltethető szóhasználat.

A második kérdés összefüggésében Mannheim a lélek önálló valóságjellegét tárgyalta. A lélek részben bensővé teszi a kultúrát, ezt nevezte szubjektív kultúrának Mannheim, részben azonban „a lélek a kultúrától függetlenül is valóság” (Mannheim 1980a: 189). A lélek princípium jellege éppen ebből a körülötte lévő valóságra maradéktalanul visszavezethetlenségből fakad. A lélek objektívációja a Mű (*Werk*).⁷ A mű kevesebb és több is mint a lélek. Kevesebb, mert állandóan visszautal az alkotó élményfolyamára, ami nincs a műben, hanem csak feltételezett. Több viszont annyiban, hogy a mű egy olyan szférában jelenik meg (objektív kultúra), melynek saját, azaz nem a lelki életből levezethető törvényei vannak. A műnek ugyanis nem csupán a megközelíthetetlen lélekhez kell illeszkednie, hanem a konkrét történelmi-szociális valósághoz is, melynek része mint kulturális objektum. A mű mint a lélek objektívációja a lélekhez viszonyítva idegen matéria, ám csak ezen keresztül nyílik meg az út lélektől lélekig. A mű tehát nemcsak objektíváció, hanem egyúttal közvetítő médium is.

Mannheim előadása a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának* szemeszternyitó előadása volt, és mint a kurzus egészét illetően orientáló szerepet is magára vállaló előadás röviden érintette a többi előadó témáját is. Ezt egyébként – miként már idéztem – éppen az előadók nemzedéki kapcsolatának hangsúlyozása szempontjából tartotta fontosnak Mannheim. Az előadások témáinak sorra vételében különösképp érdekes a mannheimi szociológiai látásmód gyökereit kutatva, ahogy Antal Frigyes művészet-

7 Mannheim a Mű alatt nem csupán a művészeti alkotásokat értette, hanem mindenféle objektívációt, „a tettet, a gondolatot, az ábrázolást, kultuszt egyaránt” (Mannheim 1980a:190). Egyébként ez a tágan felfogott kultúra értelmezés jelent meg Mannheim *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungs-Interpretation* (1922) tanulmányában is (Mannheim 2000c: 7–65).

történeti előadásáról nyilatkozott. Ugyanis Antal előadásának specialitását abban jelölte meg Mannheim, hogy az előadó a festészet vizsgálata során kitekint a szociológiai háttérre is. „Felmerülhet ugyanis az a kérdés, hogy egy olyan kultúrobjektívációnak, mint amilyen a művészeti forma, nincsen-e valamilyen vonatkozása azokhoz a társadalmi formációkhoz, osztályokhoz, amelyeknek keretén belül az megvalósul.” Majd így folytatja: „hogy a kultúrobjektívációk és a társadalmi formák, a megfelelő társadalmi szerkezet között van valamilyen kapcsolat, azt Marx látta meg először világosan, s ezért a marxizmusnak ez a kiindulása nem elhanyagolandó”. Antal megközelítésmódjának e rövid jellemzése igencsak Mannheim későbbi tudásszociológiai programjára emlékeztető. Ám e helyen Mannheim jelzi azt is, hogy Marx látásmódja nem egyezik saját felfogásával. „Mi természetesen nem látjuk olyannak a viszonyt, mint amilyenek Marx látta, a felépítmény (Überbau) teóriát elvetjük, de a felvetett probléma e megoldásától függetlenül számunkra is eleven.” (Mannheim 1980a: 198) Ez a marxizmust érintő távolságtartás és egyúttal a felvetődő probléma vizsgálata iránti elkötelezettség alapvetően meghatározta Mannheim tudásszociológiai korszakát is. Szociológiai látásmódját – hogy a társadalmi lét befolyásolja a társadalom gondolkodását – ugyanis *nem* a marxizmus kontextusában akarta kifejtetni.⁸

Az eddigiekben bemutatott gondolatokból látszik, hogy 1918-ban Mannheim számára a „lélek és kultúra” viszonya nem volt analóg a „szellem és társadalom” viszonytal. Mégpedig azért nem, mert az 1918-as előadásában az individuum szemszögéből tekintett a bensőre és a külsőre. A későbbi tudásszociológiai látásmódja viszont „társadalmi” (külső) látásmód, azaz már nem az individuum benső élete a viszonyítási pont, hanem az, ami ebből objektíválódott, ami hozzáférhető a társadalom számára. Mannheim egyébként ebben az 1918-as előadásában tett először arra kísérletet, hogy kordiagnózist adjon, azaz saját korát mint egészet jellemezze. Ugyan nem szociológusként, de filozófusként azt próbálta megragadni, hogy a modern kor milyen lett a lélek és a kultúra számára. Az a törekvés, hogy állást foglaljon kora nagy kérdéseiben, végigkísérte életművét. Mannheim a szociológiát mindig is elsősorban mint kordiagnózist fogta fel. Gondoljunk csak két könyvére: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (1935) és a *Diagnosis of Our Time*-ra (1943). És ha erre tekintettel vagyunk, akkor elsősorban nem is az mutatja a magyarországi időszaknak a szociológusi életművel való folytonosságát, hogy megjelentek hasonló részművek, hanem a folytonosság az intellektuális feladat azonos meghatározásában rejlik. Abban, hogy

8 A fentiekhez két kiegészítő megjegyzés kívánkozik. Egyrészt nem volt véletlen a távolságtartás – elkötelezettség fogalompár használata, ugyanis a tudásszociológus Mannheim tanítványa N. Elias, aki Mannheim mellett tanársegédként kezdte tudományos pályáját, éppen e két fogalom összjátékaként határozta meg a tudásszociológiai látásmód sajátosságát (Elias 1956). Elias visszaemlékezése Mannheimre lásd Elias 2003. Másrészt a marxizmushoz való viszonyt illetően pedig különösképp informatív annak a vitának jegyzőkönyve, mely Mannheimnek 1928-ban a *Sechsten Deutschen Soziologentagon* Zürichben elhangzott *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen* előadását követte. A vitában hozzászólók a manheimi tudásszociológia és a marxizmus viszonyát illetően szinte minden logikailag lehetséges pozíciót felmutattak. Alfred Weber kifogásolta a manheimi tudásszociológia materialista jellegét, ezzel szemben Werner Sombart éppen a Marxtól való eltérést üdvözölte. Szintén a marxizmustól való különbözőséget hangsúlyozta Otto Neurath, ám ezt mint a manheimi tudásszociológia negatívumát említette. Magyarországi kollégája, Fogarasi Béla pedig nemcsak egyszerűen nem-marxistának nevezte Mannheim elméletét, hanem a szociálfasizmus bűnében marasztalta el. A vita jegyzőkönyvét lásd Meja–Stehr 1982: 371–413.

az irodalmi, filozófia és eszmetörténeti érdeklődés mindig azt szolgálta Mannheim számára, hogy világosabban lásson saját korát illetően.⁹

ISMERETELMÉLET – ÉRTELMEZÉS – TUDÁS

Mannheim 1914. második felében kezdte el írni doktori disszertációját az ismeretelmélet témakörében, amit négy évvel később, 1918. november 9-én védett meg. *Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése* című disszertációban arra vállalkozott, hogy az ismeretelméleti látásmódok tipológiáját megfogalmazza.¹⁰ Mannheim az alapvető feladatát abban látta, hogy megvizsgálja: „mi az az egyes rendszerekben, ami által azok, különbözőségei dacára is, egy gondolat folytonosságában állnak, viszont rá kell jönni arra, hogy a többé-kevésbé egysége kérdésfeltevés dacára mégis miként lehetségesek különféle válaszok, előre meghatározható számú megoldások, melyik az a pont, ahol a kérdés éles és egységes megfogalmazása ellenére is több útja lehet a megoldásnak, s melyik az az elv, mely a lehetséges válaszok számát és irányát már előre megszabja?” (Mannheim 2000d: 99) A megfogalmazott kérdésekre a disszertáció azt a választ adta, hogy az ismeretelmélet területén azért lehetségesek különböző, ám egyenrangú megoldások, mert az ismeretelméletek *különböző perspektívákból* közelíthetnek a megismerés problémájához. És a lehetséges perspektívák – pontosabban ezek közül három alapvetőt emelt ki Mannheim – elvileg egyenrangúak. A perspektívák különbözősége abból fakad, hogy az ismeret *előfeltételeinek* kérdése milyen filozófiai pozícióból fogalmazódik meg.

Mannheim szerint az ismeretelméleti rendszerek pszichológiai, logikai illetve ontológiai jellegű előfeltételekre épülhetnek.

(1) Pszichológiai előfeltételt alkalmaz az az ismeretelméleti rendszer, mely az ismeretet a mögötte álló élményre vezeti vissza.

(2) Logikai előfeltételre alapoz az megközelítés, mely arra teszi a hangsúlyt, hogy az eredeti élmények csak racionálisan, azaz logikai eszközök segítségével feldolgozva válnak ismeretté.

(3) És végül ontológiai előfeltételt alkalmaz egy ismeretelméleti rendszer, ha abból indul ki, hogy minden, ami előfordul a lét valamely esete, legyen szó akár élményről vagy logikai érvényességről.

Mannheim elemzése egyértelműen filozófiai jellegű volt. Az, hogy a megismerés előfeltételeinek kérdését problémaként kezelte, beleillik a századforduló, a századelő neokantiánus filozófiai hagyományvilágába. Az ismeretelméletekről adott tipológiája nélkülözötte mind a történeti, mind pedig a szociális dimenziót. Noha Mannheim az ismeretelmélet (tudás) megfigyelői pozícióhoz kötöttségéről írt, ez a kötöttség itt nem a társadalmi léthelyzettől függ – miként a későbbi tudásszociológiai korszakában vallot-

9 Felkai G. Mannheim-elemzései részletesen tárgyalják, hogy Mannheim életművében milyen kulcsfontosságú volt a kordiagnosztikai látásmód. Lásd Felkai 1999; Felkai 2007: 131-249.

10 Mannheim 1922-ben németül is megjelentette disszertációját, ami az eredeti szöveg jelentősen kibővített változata. Az alábbiakban ennek a hosszabb változatnak a magyar kiadására hivatkozom (Mannheim 2000d: 67–124). Természetesen itt nem csupán arról van szó, hogy Mannheim kibővítette az eredeti szöveget, hanem ebben már az új (német) intellektuális klímához történő jobb kapcsolódás is kifejeződött.

ta –, hanem diszciplináris jellegű, azaz filozófián belüli pozíciókról van szó. A disszertációt inkább mint filozófiai vizsgálódásainak összegzését olvashatjuk, s nem pedig mint olyan munkát, amiben a szociológia irányába mutató felvetésekkel kísérletezett volna. Ugyan találhatunk lehetséges kapcsolódásokat: Wolff szerint például ilyen, hogy már a disszertációban megfogalmazódott az az álláspontot, miszerint „az ismeretelmélet nem kritika, hanem igazolás” (Wolff 1978: 309).¹¹ Vagy azt is felvethetjük, hogy a különböző ismeretelméleti rendszerek pozícióhoz kötöttségének és elvi egyenrangúságának gondolata a tudásszociológiai korszak relációnizmus (relatívizmus) tézisének idézi fel. Ám azt is látnunk kell, hogy a disszertációban megfogalmazott mannheimi gondolatok egyértelműen elhelyezhetők a filozófia területén, nem jelentenek szükségképp nyitást a szociológia irányába. Gondoljunk csak arra, hogy a különböző ismeretelméleti pozíciók egyenrangúságának feltevése összeegyeztethető egy pluralista ismeretelméleti állásponttal; vagy az a tézis, hogy az ismeretelmélet nem az ismeretek kritikájával foglalkozik, hanem annak igazolását nyújtja, azaz azt vizsgálja, hogy valamely ismeret miért jelenik meg ismeretként egy adott kontextusban – szintén beleillik az ismeretelméleti (filozófiai) problémakörbe.

A megismerés, a tudás témaköréhez szorosan kapcsolódik az interpretáció problémája. Hiszen az interpretáció nem más mint a megismerés speciális változata, mégpedig egy olyan megismerési mód, melynek során az ismerettárgy (azaz konkrétan: valamely szellemi képződmény) jellemzőinek feltárása az interpretáció segítségével történik. Az interpretáció tehát a szellemi képződmények megismeréséhez igénybeveendő sajátos módszer. Ez a kérdéskör Mannheim húszas évekbeli kutatásainak a középpontjában állt. Két legjelentősebb tanulmánya erről: *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungs-Interpretation* (1921), *Ideologische und soziologische Interpretation der geistigen Gebilde* (1926). De nemcsak ezek a tanulmányok foglalkoztak az interpretáció problematikával, hanem ez a kifejezetten tudásszociológiai munkáiban is lényeges szerepet kapott. Ugyanis a mannheimi tudásszociológia az eszmék olyan interpretációját jelentette, melynek során meghatározott eszméket a társadalmi létben betöltött funkciójukra tekintettel értelmezett. Ezért is fogalmazott határozottan Wolff: „Az interpretáció problémája elválaszthatatlan Mannheim tudásszociológiájától” (Wolff 1978: 288).

Az, hogy az interpretáció kérdésköre ily fontossá vált a húszas években Mannheim számára, nem előzmény nélküli. Már a fiatal Mannheim gondolatvilágában megjelent. Sőt, 1918-ban a Leibniz bicentenárium alkalmából írt tanulmánya kifejezetten ezzel foglalkozott (*Leibniz mint az interpretáció forrása*).¹² De még jobban visszaléphetünk

11 Wolff megjegyzése arra utal, hogy a húszas években Mannheim az eszmékben kifejeződő ismeretartalmakat nem ideológiakritikai álláspontból vizsgálta, azaz nem a hazugságok leleplezésére törekedett, hanem az eszmék funkcionálásának magyarázatát kívánta nyújtani. Hogy ez a funkcionális magyarázat felfogható-e igazolásként? Nos, ezzel kapcsolatban erősebbek a kételyek bennem, semmint Wolff tézisének elfogadhatnám.

12 A kézirat sajnos nem ismert, de hogy elkészült, ezt a Mannheim levelezéskötet szerkesztője, Gábor Éva derítette ki, aki egyébként a levelezéskötetet részletes jegyzetekkel és Mannheim-biográfiával egészítette ki (v.ö. Mannheim 1996: 309). Az interpretáció probléma előtörténetét kutatva Wolff szintén egy 1918-as munkára utalt, mégpedig a *Lélek és kultúra* előadásra, melyben szerinte ugyanaz a hermeneutikai körköröség figyelhető meg mint a *Beiträge zur Theorie der Weltanschauungs-Interpretation*-ban. Ugyanis mindkét munkában Mannheim arról írt, hogy egy korszak szelleme csak az egyes dokumentumokból érthető meg, és fordítva: az egyes dokumentumok csak a korszaklelemből érthetők meg (Wolff 1978: 291–292).

az időben. Mannheim a – korábbiakban már idézett – 1912. január 5-i Lukács Györgynek írt levelében a filozófus és a kritikus szerepét elemezte. A két szerepkör elkülönítését – noha ezt így Mannheim nem mondta ki, de a leírtak így értelmezhetők –, két interpretációs viszony különbségeként láttatta. A filozófus a különböző megformáltság (dráma, vers, regény, filozófia) mögött mindig ugyanazt keresi, az esetlegesség mögött az azonosat. És ez az élet, mivel a filozófus meggyőződése szerint minden forma mögött életproblémákról van szó. Élet viszont csak a lélek által lehetséges. A filozófus végső valósága tehát, amire tekintettel minden formát értelmez: a lélek. A kritikus ezzel szemben magát a formát tartja valóságosnak, kutató tekintete arra irányul (Mannheim 1996a: 15–19). Mannheim fiatalkori levelében megfogalmazottakat ezért összegezhetjük úgy, hogy a két beállítódás két különböző interpretációs irányt jelent, a filozófus a lelket állítja a szellemi képződmény értelmezésének fókuszába, a kritikus pedig a konkrét kifejezés formáját.

AZ ÉRTELMISÉG HELYE A TÁRSADALOMBAN

Mannheim „örök témája” volt az értelmiség helyzetének, szerepének elemzése, feladatának meghatározása. Csak az életmű második, német korszakánál maradván, az értelmiséggel foglalkozó írások sorából kiemelhető a német konzervativizmusról szóló habilitációs munkájának publikált része (*Das konservative Denken* [1927]), illetve tudásszociológiai főműve, az *Ideológia und Utopie* (1929). Az utóbbi vált legismertebbé, konkrétan az ebben megfogalmazott *szabadon lebegő értelmiség* koncepciója. Noha maga a kifejezés A. Weber-től ered, ám Mannheim tette ismertté. Mannheim az értelmiségi helyzet sajátosságát abban látta, hogy az értelmiségiek, más társadalmi csoporttól eltérően, kétféle kötődéssel rendelkeznek. Egyfelől születési helyzetük, vagyonuk, foglalkozásuk alapján valamely rendhez, vagy osztályhoz tartoznak, másfelől viszont mindannyian egy közös műveltségből részesednek, egy közös műveltség anyagot gondolnak. Mannheim szerint ez az utóbbi a fontosabb, azaz az értelmiségiek a műveltség világába emelkedve eloldódnak a társadalom érdekvilágától, más jellegű szociális kötődésektől, s ezért „szabadon lebegők” (Mannheim 1996b: 179–189).

Hogy az értelmiségi helyzet sajátosságát Mannheim így határozta meg, ebben szerepet játszhatott a budapesti Vasárnapi Körrel kapcsolatos élménye. A Körben folyó filozófiai, esztétikai vitáik, beszélgetések témái ugyanis egyáltalán nem kapcsolódtak az akkori Magyarország társadalmi világához, rendekhez, osztályokhoz, érdektörévekhez. A Vasárnapi Kör tagja e tekintetben „szabadon lebegőnek” érezhették magukat.¹³ Amennyiben Mannheim értelmiség felfogásának gyökereit keressük, akkor azonban a Vasárnapi Kör élményénél fontosabbnak gondolom Mannheimnek az emigrációs léthelyzetre való reflexióit, melyek az ún. „emigrációs levelekben” fogalmazódtak meg. Az emigrációs helyzet ugyanis a talajtalanság érzésével való számvetést jelentette számára, ha úgy tetszik a közvetlenül megtapasztalt szabadon lebegéssel történő számvetést.

13 J. Gabel a „szabadon lebegő értelmiség” manheimi gondolatát kifejezetten mint a tízes évekbeli budapesti értelmiségi léthelyzet fogalmi általánosítását látta (Gabel 1981: 384–392).

Noha ennek az elemzésnek az a tárgya, hogy a fiatal Mannheim magyarországi korszakában megfogalmazott gondolatai közül mi mutatott a szociológiai látásmód irányába, ám ezen ponton túl kell lépem az eddigiekben vizsgált korszakhatáron. Mannheim emigrációs tapasztalatai – értelemszerűen – már a német korszakához sorolhatók, ám „emigrációs levelei” ennek ellenére mégis erősen köthetők életművének első, „magyar” korszakához. Mégpedig két okból is: egyrészt kifejezetten a Magyarországtól való elszakadás élménye munkált ezekben a reflexiókban (természetesen a németországi emigrációs lét tapasztalatai mellett), másfelől ezek a levelek magyarul jelentek meg, azaz elsősorban a magyar olvasóközönségnek szóltak. Mannheim 1921-ben és 1922-ben publikálta a *Heidelbergi levél I-II.* írását a magyar emigrációról a Pozsonyban magyar nyelven megjelenő *Tűz* című lapban. A *Levelek az emigrációból I-II.* pedig 1924-ben a Bécsben megjelenő magyarnyelvű *Diogenes* folyóiratban látott napvilágot (Mannheim 1996a: 233–248). Az utóbbi publikáció szinte kizárólag az akkori magyarországi politikai történések kommentárja, a napi politikára való reflexió szintjén. A *Heidelbergi levelekben* viszont olyan elméleti reflexiókkal találkozhatunk, melyek kifejezetten kapcsolódnak Mannheim későbbi értelmiségkoncepciójához, tudásszociológiájához.¹⁴

A Heidelbergből küldött két beszámoló közül különösképp az első figyelemreméltó Mannheim későbbi elmélete szempontjából. Ebben a levélben arról olvashatunk, hogy az íróember még mindig a ptolemaioszi világban él, azt hiszi ő a világ közepe, aki képes rátekinteni a társadalom egészére. Mannheim szerint pedig nem így van. Ha a műveltek szemével nézzük a történéseket, akkor csak egy szűk szeletét látjuk a társadalomnak. „Az írásnak egyik végső paradoxonja, hogy tárgyi, valóságos akarna lenni, a dolgok alaprajzát szeretné adni, és mégis mindig *csak egyik perspektívájukat* képes papírra vetni. Ez ellen csak egy segítség van: ráébredni erre az adottságra, s azt nyíltan bevallani” (Mannheim 1996a: 234). Az ábrázolás, illetve a mögötte álló tudás tehát megszüntethetetlenül relatív. A teljesség megragadására éppen azért képtelen, mert mindig csak meghatározott megfigyelői pozícióból képes a világról szólni. Más pozícióból másként ragadható meg a világ. Ezt fogalmazta meg a későbbiekben Mannheim úgy, hogy a tudás létbeágyazott. S ha már nem tudjuk felszámolni látásmódunk korlátosságát, legalább tudatosítsuk. Milyenek is ezek az íróemberek (más szóval: az értelmiség), akik bármennyire is a világ szűk szelét látják, de Mannheim számára mégis ők nyújtják az azonosulási mintát, s önmagát közéjük sorolja?

Az értelmiségi az, aki életét a szellem művelésének szenteli, és minden más pl. származása, osztályhoz való tartozása másodlagos. Az értelmiségi életformát mint felülemelkedést a társadalmi érdekvilág küzdelmein, az emigrációs léthelyzetből fakadó keserűséggel elegyítve Mannheim így fogalmazta meg: „mi vagyunk az egyetlen talajtalan nemzetközi söpredék: akik könyveket írunk és olvasunk, s akiket írásban és olvasásban egyoldalúan csak a szellem érdekel” (Mannheim 1996a: 234). A művelődés, a humanitás iránti elkötelezettség az emberek új csoportját teremtette meg, és ez a csoportba tartozás keresztezi a gazdasági, szociológiai kategóriákat. Az értelmiség élet-

14 Mannheim és E.R. Curtius vitáját a Weimari Köztársaság időszakának értelmiségi közéletében elhelyezve elemző D. Hoeges is úgy látta, hogy „Mannheim 'Heidelbergi levelei'-ben már nagyon korán ki-rajzolódik annak a „szabadonlebegő értelmiségnek” a körvonalai, mely a tudásszociológiájában kulcsszerepet játszott.” (Hoeges 1994: 36).

formája olyan, ami kívülről, más társadalmi csoportok, osztályok felől nézve érthetetlen. Érthetetlen, mert láthatatlan a szellemi kapocs, ami összefűzi őket. „Mindig elcsodálkozom, mennyivel közelebb állok azokhoz, akik ennek a humanitásnak részesei, s ők mennyivel közelebb állnak hozzám, mint én vagy ők a maguk nemzetségbeli, de egészen más emberfajtajához” írja Mannheim (1996a: 234).

Áttekintve Karl Mannheim fiatalkori levelezését és első publikációit, remélhetően sikerült meggyőzően bemutatni, hogy a német emigráció időszakában a szociológia, tudásszociológia területén kialakított elméleti álláspontjának, sajátos látásmódjának néhány jellemzője fellelhető a korai, még Magyarországon eltöltött évek formálódó gondolatvilágában. Sőt, nemcsak az elméleti irányultság néhány vonásában, hanem intellektuális érdeklődésének témáiban is találhatunk közös pontokat. Legyen szó a későbbi munkásságának egyik főtémájáról, az értelmiségről, vagy egy gyakorta megjelenő „melléktémájáról”, a misztikus gondolkodásról. Ha egy gondolkodó életpályájának fiatalkori írásait a későbbi „nagy gondolatok” előzményeinek kikutatása céljából tekintjük át, és sikerül előzményeket felmutatni, akkor óhatatlanul felerősödik az életmű kontinuitásának képe. Meggyőződésem szerint Mannheimre illik ez a kép. Gondolkodói életpályájának magyarországi és németországi időszakát nem a radikális fordulatok jellemezték, hanem a folyamatos átépülés. Ebből a szempontból nem követte fiatalkori mesterét, Lukács Györgyöt, aki 1918 őszén Saulusból Paulussá válva politikailag a bolsevizmusra, filozófiailag pedig a marxizmusra esküdt fel.

IRODALOM

- Curtius, E.R. (1982). Soziologie – und ihre Grenzen. In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 417–426.
- Cs. Kiss L. (2007): Begegnungen mit Karl Mannheim. Manheim-Rezeption in Ungarn. In Balla, B.–Sparschuh, V.–Sterbling, A. Hrsg.: *Karl Mannheim*. Hamburg: Krämer, 109–128. A tanulmány hosszabb változata az alábbi helyen olvasható: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Iuridica*, Tomus XLIX. Budapest, 2008, 71–118.
- Diskussion über „Die Konkurrenz”*. (1982) In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 371–401.
- Elias, N. (1956). Problems of Involvement and Detachment. *British Journal of Sociology*, 7: 226–252.
- Elias, N. (2003): Visszaemlékezés Mannheim Károlyra. In Gellériné L.M. et al. szerk.: *Mannheim – tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 93–110.
- Felkai G. szerk. (1999): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum.
- Felkai G.: Bevezetés. Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos politika. In Felkai G. szerk.: *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum, 7–85.
- Felkai G. (2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. köt. Budapest: Századvég.
- Gabel, J. (1981). Lucien Goldmann als Leser Karl Mannheims. In Stehr, N.–Meja, V. Hrsg.: *Wissenssoziologie*. Opladen: Westdeutscher, 384–392.
- Gellériné L.M. et al. szerk. (2003): *Mannheim – tanulmányok*. Budapest: Napvilág.
- Hoeges, D. (1994): *Kontroverse am Abgrund: Ernst Robert Curtius und Karl Mannheim*. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Karádi É.–Vezér E. szerk. (1980): *A Vasárnapi Kör*. Budapest: Gondolat.

- Kettler, D. (1967): *Marxismus und Kultur. Mannheim und Lukács in den ungarischen Revolutionen 1918/1919*. Neuwied und Berlin: Luchterhand.
- Mannheim K. (1917): Ernst Cassirer: Freiheit und Formstudien zur deutschen Geistesgeschichte. *Athenaeum*, 409–413.
- Mannheim, K. (1935): *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden: A.W. Sijthoff. Magyarul olvasható részlet: Felkai G. szerk. (1999): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum, 117–146.
- Mannheim, K. (1943): *Diagnosis of Our Time*. London: Routledge&Kegan Paul Ltd. Magyarul olvasható részlet: Felkai G. szerk. (1999): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum, 157–216.
- Mannheim K. (1980a): Lélek és kultúra. In Karádi É.–Vezér E. szerk.: *A Vasárnapi Kör*. Budapest: Gondolat, 186–202.
- Mannheim, K. (1980b). *Strukturen des Denkens*. Hrsg. von Kettler, D.–Meja, V.–Stehr, N. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Mannheim, K. (1982). Zur Problematik der Soziologie in Deutschland. In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 417–426.
- Mannheim K. (1995): *A gondolkodás struktúrái*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. (1996a) Válogatta, jegyzeteket írta: Gábor É. Budapest: Argumentum Kiadó–MTA Lukács Archívum.
- Mannheim K. (1996b): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim K. (2000a): A tudásszociológia. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 2000, 299–343.
- Mannheim K. (2000b): A nemzedékek problémája. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 201–255.
- Mannheim K. (2000c): Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–65.
- Mannheim K. (2000d): Az ismeretelmélet szerkezetei elemzése. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 67–124.
- Meja, V.–Stehr, N. (1982): Zur gegenwärtigen Lage wissenschaftssoziologischer Konzeptionen. In Meja, V.–Stehr, N. Hrsg.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Wolff, K.H. (1978): Karl Mannheim. In Käsler, D. Hrsg.: *Klassiker des soziologischen Denkens*. II. Band. München: Beck, 286–387.